university of groningen

De Vrouw van Morgen

Historisch onderzoek naar seksuele moraliteit in *De Vrouw*

Annechien Henstra (s4360451)
Begeleiders en eerste beoordelaars: S. Parlevliet, B. Bartelink
Tweede beoordelaar: K.J. Wardenaar

Rijksuniversiteit Groningen
Faculteit Gedrags- en Maatschappijwetenschappen
Scriptiewerkstuk Orthopedagogiek
Mei 2026

Aantal woorden: 8987

Verklaring AI-gebruik: Bij de totstandkoming van deze thesis is gebruikgemaakt van AI-tools zoals toegestaan bij de masterthesis Orthopedagogiek. In Bijlage C is in een logboek beschreven welke AI-tools zijn gebruikt, voor welke onderdelen en met welke doeleinden.

Samenvatting

Deze masterthesis onderzoekt hoe het socialistisch-feministische tijdschrift *De Vrouw* seksuele moraliteit aan vrouwen overdroeg en bevroeg in bijdragen uit 1893-1898. In deze periode werd seksualiteit vaak niet openlijk besproken. Toch kregen meisjes en vrouwen duidelijke boodschappen mee over kuisheid, moederschap, huwelijk, lichamelijkheid en respectabel gedrag. De onderzoeksvraag luidt: Hoe werd seksuele moraliteit aan vrouwen overgedragen in *De Vrouw* (1893–1898)?

Om deze vraag te beantwoorden is gebruikgemaakt van een kwalitatieve inhoudsanalyse en discoursanalyse. Geselecteerde bijdragen over opvoeding, moraal, huwelijk, vrouwelijkheid, huiselijkheid, lichamelijkheid, seksuele voorlichting en geboortebeperking zijn geanalyseerd op inhoudelijke thema's en discursieve strategieën.

Uit de analyse blijkt dat seksuele moraliteit in de geanalyseerde bijdragen zichtbaar werd als maatschappelijk verschijnsel en kritisch werd bevraagd via thema's als moederschap, respectabiliteit, zedelijkheid en seksuele voorlichting. In de bijdragen wordt zichtbaar hoe vrouwen binnen maatschappelijke verwachtingen rond moederschap, huwelijk, respectabiliteit en zedelijkheid werden geplaatst. De toon van de geanalyseerde bijdragen is pedagogisch en maatschappijkritisch: herkenbare morele taal werd ingezet om dominante opvattingen bespreekbaar te maken en kritisch te bevragen. In verschillende bijdragen werd gepleit voor meer openheid rondom seksuele voorlichting en vrouwenbelangen. Deze openheid bleef wel verbonden aan opvoeding, verantwoordelijkheid en morele begeleiding.

Daarmee laat dit onderzoek zien dat *De Vrouw* in de onderzochte periode een publicatiecontext bood waarin seksuele moraliteit werd besproken en bekritiseerd binnen de bredere strijd om de maatschappelijke positie van vrouwen.

Abstract

This study examines how the socialist-feminist magazine *De Vrouw* conveyed and questioned sexual morality to women in contributions published between 1893 and 1898. During this period, sexuality was often not discussed openly. Nevertheless, girls and women received clear messages about chastity, motherhood, marriage, physicality, and respectable behaviour. The research question was: How was sexual morality conveyed to women in *De Vrouw* (1893–1898)?

To answer this question, a qualitative content analysis and discourse analysis were conducted. Contributions about upbringing, morality, marriage, femininity, domesticity, physicality, sexual education, and birth control were analysed in terms of content-related themes and discursive strategies.

The analysis shows that sexual morality became visible in the analysed contributions as a social phenomenon and was critically questioned through themes such as motherhood, respectability, morality, and sexual education. The analysed contributions show how women were positioned within expectations surrounding motherhood, marriage, respectability, and morality. Its tone was pedagogical and socially critical: Recognisable moral language was used to open dominant views up for discussion and to critically question them. Several contributions advocated openness around sexual education and women's interests. This openness remained connected to upbringing, responsibility, and moral guidance.

This study therefore shows that *De Vrouw* offered a publication context in which sexual morality could be discussed and criticised within the broader struggle for women's social position.

Inhoudsopgave

1. Inleiding **5**

2. Theoretisch kader **7**

2.1 Discoursanalyse als lens op de seksuele moraal 7

2.2 Feministische pedagogiek eind-negentiende eeuw 8

2.3 Impliciete pedagogiek 9

2.4 Seksueel- en gendermoraal 10

2.5 Poëzie en moraliteit 11

2.6 Overzicht kernconcepten 12

3. Methode **13**

3.1 Materiaal en selectie 13

3.2 Analyseprocedure 14

3.3 Codering en controleerbaarheid 15

4. Resultaten **16**

4.1 Opvoeding tot ideale vrouwelijkheid 17

4.2 Moederschap als maatschappelijke verantwoordelijkheid 19

4.3 Seksuele voorlichting 21

4.4 Sociale controle, respectabiliteit en lichamelijkheid 24

5. Conclusie **26**

6. Discussie **28**

6.1 Reflectie op de bevindingen 28

6.2 Methodologische reflectie 30

6.3 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek 31

6.4 Wetenschappelijke en maatschappelijke implicaties 31

Literatuurlijst **33**

Bijlage A. Selectielijst Zoekwoorden **36**

Bijlage B. Codeboom **37**

Bijlage C. Verklaring AI gebruik **38**

1. Inleiding

“Mijn kinderen groeien echt op, op een andere planeet dan ik” (Cense et al., 2025, p. 20). Met deze uitspraak illustreert een ouder dat seksuele opvoeding vandaag de dag plaatsvindt in een veranderde wereld, waarin kinderen al vroeg te maken krijgen met nieuwe beelden, normen en verwachtingen rond relaties, seksualiteit en gender. Cense et al. (2025) beschrijven seksuele opvoeding als alles wat ouders en verzorgers bewust en onbewust bijdragen aan de relationele en seksuele ontwikkeling van hun kinderen. Dit gebeurt niet alleen door middel van gesprekken, maar ook via voorbeeldgedrag, reacties op vragen en de normen die binnen een gezin als vanzelfsprekend worden meegegeven. Seksuele opvoeding is daarmee onderdeel van seksuele vorming, waarin kinderen leren omgaan met lichamelijkheid, relaties, seksualiteit, diversiteit en keuzes (Rijksoverheid, z.d.).

Seksuele vorming vindt altijd plaats binnen de normen van een tijdsperiode, waardoor het relevant is om te onderzoeken hoe seksuele moraliteit historisch werd gevormd en doorgegeven. Eind-negentiende eeuw gebeurde dit in Nederland binnen een sterk gendergebonden opvoedingsideaal. De seksuele en morele opvoeding van meisjes werd daarbij sterk verbonden met hun toekomstige rol als echtgenote en moeder. Moeders werden in deze periode gezien als primaire verantwoordelijken voor “goede” opvoeding van hun dochters (Dekker, 2015). Tegelijkertijd ontstonden eind-negentiende eeuw publieke discussies over meisjesopvoeding en -onderwijs, waarin een gelijkheidsbenadering botste met een verschilbenadering (Bakker & Van Essen, 1999).

Binnen dit opvoedingsideaal ging seksuele vorming niet alleen om wat meisjes moesten weten, maar vooral om hoe zij zich moesten gedragen. Openlijke en expliciete communicatie over seksuele ontwikkeling werd daarbij vermeden (Röling, 1994). Seksuele vorming kreeg daardoor vooral vorm via gedragsregulering, waarbij meisjes leerden via waarschuwingen, sociale verwachtingen en morele voorschriften welk gedrag als gepast en respectabel werd gezien. Daarbij lag de nadruk op het behoud van onschuld. Open gesprekken over seksualiteit en anatomie werden nauwelijks met kinderen gevoerd (Bakker et al., 2010). Omdat expliciete seksuele voorlichting sociaal onwenselijk werd gevonden, konden geschreven teksten wel morele idealen en normen rondom seksualiteit, vrouwelijkheid en gezinsleven overdragen (Egan & Hawkes, 2007). Seksualiteit werd daarbij zelden rechtstreeks besproken, maar kwam tot uiting via normatieve taal over zelfbeheersing, passend gedrag en respectabiliteit (Egan & Hawkes,

2007; Ham, 2003). Tijdschriften konden zo opvoedkundige en maatschappelijke idealen verspreiden onder een breed publiek, zonder seksualiteit expliciet te bespreken (Egan & Hawkes, 2007).

Deze functie van geschreven media is zichtbaar in het tijdschrift *De Vrouw*. Het blad verscheen tussen 1893 en 1900 tweewekelijks in Nederland en België als officieel orgaan van de Hollandsch-Vlaamsche Vrouwenbond. Het socialistisch-feministische tijdschrift stond onder redactie van Nellie van Kol en Emilie Claeys (Amsab-ISG, z.d.). *De Vrouw* richtte zich voornamelijk op arbeidersvrouwen en benaderde vrouwenrechtenkwesties vanuit een socialistische invalshoek. In het tijdschrift werden emancipatoire eisen geformuleerd, zoals gelijke toegang van mannen en vrouwen tot onderwijs en beroepen. Daarnaast werd informatie gedeeld over geboorteregeling en seksuele opvoeding (Amsab-ISG, z.d.). Het aansnijden van gevoelige en progressieve onderwerpen riep echter ook weerstand op. Volgens Röling (1994) leidde dit onder meer tot verlies van abonnees. Deze reactie laat zien dat de inhoud van *De Vrouw* niet vanzelfsprekend werd geaccepteerd, maar onderwerp was van maatschappelijke spanning. Daarmee was het tijdschrift niet alleen een kanaal voor normatieve vorming, maar ook een plek waar normen over vrouwelijkheid, moederschap en seksuele moraliteit werden besproken en ter discussie werden gesteld. Omdat seksualiteit eind-negentiende eeuw vaak niet rechtstreeks werd besproken, is het interessant om te onderzoeken hoe morele opvattingen over seksualiteit en vrouwelijkheid in het tijdschrift werden gevormd en overgedragen. *De Vrouw* biedt daarmee niet alleen inzicht in welke seksuele normen bestonden, maar ook in de manier waarop deze normen werden gelegitimeerd en bekritiseerd.

Dit leidt tot de onderzoeksvraag: "Hoe werd seksuele moraliteit aan vrouwen overgedragen in *De Vrouw* (1893-1898)?" Daaropvolgend zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

1. Welke inhoudelijke boodschappen over seksuele moraliteit worden via de teksten van *De Vrouw* overgedragen?
2. Welke communicatieve strategieën worden in de teksten van *De Vrouw* ingezet om seksuele moraliteit over te dragen?

Deze vragen zijn beantwoord door middel van een kwalitatieve inhouds- en discoursanalyse van *De Vrouw*.

2. Theoretisch kader

Dit hoofdstuk schetst het conceptuele kader van het onderzoek. De teksten uit *De Vrouw* worden gelezen binnen de historische context van opvoeding, seksualiteit, gezin en samenleving eind-negentiende eeuw. Daarbij wordt rekening gehouden met de betekenis van begrippen als *zedelijkheid*, *kuisheid* en *feminisme* eind-negentiende eeuw. Deze begrippen worden niet als vaststaand opgevat, maar onderzocht aan de hand van hun gebruik en betekenis binnen *De Vrouw* (Egan & Hawkes, 2007).

2.1 Discoursanalyse als lens op de seksuele moraal

Foucault (1972) ziet discoursanalyse als een methode om te onderzoeken hoe kennis en 'waarheid' historisch worden gevormd. Een discours bestaat volgens hem uit een geheel van uitspraken die bepalen hoe er binnen een bepaalde periode over een onderwerp gedacht en gesproken kan worden. Discoursen gaan dus niet alleen over taal, maar ook over de betekenissen en normen die via taal worden vastgelegd. Ze bepalen wat als vanzelfsprekend, geloofwaardig of afwijkend wordt gezien, en wie als gezaghebbende spreker wordt erkend. Gill (2000) sluit hierop aan door te stellen dat taal sociale verhoudingen niet alleen weerspiegelt, maar ook produceert en in stand houdt.

Binnen een discoursanalyse wordt daarom gekeken hoe taal bepaalde opvattingen over gedrag en kennis mogelijk maakt. Wanneer in teksten herhaaldelijk op een bepaalde manier over vrouwen, seksualiteit of zedelijkheid wordt gesproken, ontstaan er grenzen aan wat als gepast of ongepast gedrag kan gelden. Gedragsnormen worden zo niet los van taal gevormd, maar krijgen betekenis binnen terugkerende uitspraken over wat fatsoenlijk, moreel of respectabel is (Pelizzon, 2025). Ook kennisnormen ontstaan op die manier: bepaalde interpretaties gaan logisch of vanzelfsprekend lijken, terwijl andere perspectieven minder ruimte krijgen. Fairclough (1985) noemt dit naturalisering. Daarmee bedoelt hij dat dominante discoursen bepaalde waarden en belangen niet als keuzes presenteren, maar als 'common sense'.

Het begrip respectabiliteit is hierbij belangrijk. Binnen deze discoursanalytische benadering kan respectabiliteit worden gezien als een normatief kader waarmee vrouwelijk gedrag werd beoordeeld. Mosse (2020) laat zien dat de negentiende-eeuwse burgerlijke cultuur een ideaal van respectabiliteit ontwikkelde: een geheel van normen waarmee werd bepaald wie fatsoenlijk en moreel betrouwbaar gold. Hoewel *De Vrouw* een socialistisch-feministisch

tijdschrift was, is respectabiliteit relevant omdat vrouwelijk gedrag in de onderzochte periode sterk moreel werd beoordeeld. Wie aan dit ideaal voldeed, werd gezien als betrouwbaar en fatsoenlijk; wie ervan afweek, liep risico op afkeuring en uitsluiting (Mosse, 2020). Deze afkeuring kan worden begrepen als een vorm van sociale sanctionering. Daarmee wordt bedoeld dat gedrag niet alleen juridisch wordt beoordeeld, maar ook sociaal wordt gecorrigeerd door afkeuring, uitsluiting of verlies van respectabiliteit (Becker, 1963). Afwijkend gedrag komt niet uitsluitend voort uit de handeling zelf, maar uit de manier waarop sociale groepen regels maken en sancties toepassen op degenen die daarvan afwijken (Becker, 1963). Binnen het negentiende-eeuwse ideaal van respectabiliteit kon seksueel of moreel afwijkend gedrag daardoor direct doorwerken in de maatschappelijke beoordeling van vrouwen (Becker, 1963; Mosse, 2020). In Nederland werd vrouwelijke seksualiteit bovendien sterk verbonden met reputatie, zelfbeheersing en ‘onschuld’. Vrouwelijke seksualiteit werd daardoor niet alleen als privézaak gezien, maar als iets dat kon doorwerken in de reputatie van een vrouw, haar huwelijkskansen en hoe haar gezin maatschappelijk werd beoordeeld (Bakker et al., 2010; Röling, 1994).

2.2 Feministische pedagogiek eind-negentiende eeuw

Eind-negentiende eeuw ontstond in Nederland discussie over meisjesopvoeding en -onderwijs. Bakker en Van Essen (1999) onderscheiden hierin twee benaderingen: de verschilgerichte en gelijkheidsgerichte benadering. De verschilbenadering ging uit van "natuurlijke" verschillen tussen meisjes en jongens en verbond meisjesonderwijs vooral aan hun toekomstige rol als echtgenote en moeder. Daartegenover stond een gelijkheidsgerichte benadering, waarin feministen pleitten voor gelijke toegang tot onderwijs, examens en doorstroommogelijkheden. Gelijk onderwijs werd daarbij gezien als voorwaarde voor verdere ontwikkeling, beroepskansen en zelfstandigheid.

Deze discussie speelde tegen de achtergrond van het opkomende kostwinnersmodel en een sterk moederschapsideaal. In het kostwinnersmodel werd de man vooral verbonden met betaald werk buitenshuis, terwijl de vrouw werd geplaatst binnen het domein van huishouden, gezin en opvoeding. De moeder kreeg daardoor een centrale rol als opvoeder binnen het gezin en als overdrager van morele normen (Dekker, 2015). Eind-negentiende eeuw daalden bovendien de geboorte- en sterftecijfers, waardoor gezinnen kleiner werden en opvoeding sterker als bewuste

taak van de moeder werd gezien (Dekker, 2015; Treffers, 2008). Tegelijkertijd werd opvoeding steeds minder uitsluitend als privézaak beschouwd. Maatschappelijke discussies over onderwijs, volksopvoeding, zedelijkheid en kinderbescherming maakten opvoeding ook tot een maatschappelijk vraagstuk (Bakker et al., 2010; Dekker, 2015). Hoewel ontwikkelingen zoals de leerplichtwet en kinderbeschermingswetten pas na 1900 wettelijk vorm kregen, sloten zij aan bij een discussie die al eerder op gang was gekomen (Bakker et al., 2010; Dekker, 2015). Meisjesopvoeding stond daardoor in het teken van een spanning: enerzijds werd onderwijs gezien als middel tot zelfstandigheid, anderzijds bleef de toekomstige rol van vrouwen als moeder en opvoedster sterk aanwezig.

Tegen deze achtergrond moet ook de discussie over coëducatie worden begrepen. Co-educatie betekende dat meisjes en jongens gezamenlijk onderwijs volgden binnen dezelfde school of klas (Bakker & Van Essen, 1999). Volgens Bakker en Van Essen (1999) ontstond coëducatie in Nederland niet alleen vanuit idealen over gendergelijkheid, maar ook door praktische omstandigheden, zoals financiering en het ontbreken van aparte scholen. Rond 1900 werd gezamenlijk onderwijs bovendien vaak verdedigd vanuit het idee dat meisjes en jongens op een natuurlijke manier met elkaar leerden omgaan. Co-educatie bleef daardoor onderdeel van een bredere spanning binnen de feministische pedagogiek: voor sommige feministen stond zij voor gelijkheid en zelfstandigheid, terwijl anderen meisjesonderwijs bleven verbinden aan sekseverschil, bescherming en toekomstig moederschap (Bakker & Van Essen, 1999).

2.3 Impliciete pedagogiek

Pedagogiek kan worden omschreven als de wetenschap van opvoeding, ontwikkeling en vorming van kinderen en jongeren (Friesen & Su, 2023). Die vorming verloopt niet alleen via expliciete instructie, maar ook via impliciete processen waarin normen, waarden en gedragsverwachtingen worden overgedragen. Kinderen ontwikkelen op basis van hun leefwereld al jong impliciete overtuigingen over hoe de wereld werkt, die hun gedrag beïnvloeden zonder dat ze bewust worden uitgesproken (Dow, 2009). Ouders dragen zulke waarden bijvoorbeeld over via taalgebruik, lichaamstaal, beloning en correctie (Hastings et al., 2015).

Dit gold ook voor gedragsnormen en waarden rondom seksualiteit. Eind-negentiende eeuw werden deze normen vaak via impliciete signalen, verhullende taal en sociale verwachtingen gecommuniceerd (Röling, 1994). Zo leerden kinderen welk gedrag als gepast of

ongepast gold. Vooral het gedrag van meisjes en jonge vrouwen stond onder streng moreel toezicht, omdat vrouwelijke seksualiteit werd gezien als moreel anker van gezin en maatschappij (Dekker, 2015). Wie niet aan de heersende normen voldeed, kon te maken krijgen met sociale afkeuring, reputatieschade of uitsluiting door opvoeders en andere autoriteiten (Röling, 1994). In veel gezinnen en scholen werd bovendien gezwegen over het lichaam en seksualiteit, omdat dit gold als teken van een deugdzaam en respectabel leven (Dekker, 2006).

2.4 Seksueel- en gendermoraal

Eind-negentiende eeuw werd seksualiteit gereguleerd door maatschappelijke normen en waarden. Begrippen als *kuisheid* en *zedelijkheid* waren hierbij de norm om sociaal gerespecteerd te worden, terwijl *huiselijkheid* en *gezinsgerichtheid* het enige kader vormden voor aanvaardbaar seksueel gedrag (Bakker et al., 2010). "Kuisheid" verwees naar het ideaal van seksuele terughoudendheid van vrouwen, waarbij seksueel gedrag uitsluitend als passend werd beschouwd binnen het huwelijk. Opvallend is dat deze norm alleen gold voor vrouwen; mannelijke zelfbeheersing werd een stuk minder verwacht vanuit de maatschappij (De Vries, 1997). Begrippen als kuisheid en zedelijkheid functioneerden als morele kaders waarmee seksuele terughoudendheid, respectabiliteit en maatschappelijk aanvaardbaar gedrag werden beoordeeld, vooral in relatie tot vrouwen (Bakker et al., 2010; De Vries, 1997; Röling, 1994). Huiselijkheid en gezinsgerichtheid verwezen naar het bredere ideaal waarin vrouwen werden verbonden aan gezin, moederschap, opvoeding en morele verantwoordelijkheid binnen de privésfeer (Bakker & Van Essen, 1999; Bakker et al., 2010; Dekker, 2015).

Als er eind-negentiende eeuw seksuele voorlichting aan kinderen werd gegeven, lag er geen nadruk op anatomische kennis, maar werden er seksuele moralen meegegeven (Bakker et al., 2010). Het expliciet bespreken van seksualiteit werd gezien als riskant, omdat er gevreesd werd dat expliciete informatie nieuwsgierigheid zou wekken of sociale normen zou doorbreken (Bakker et al., 2010; Dekker, 2006). De kinderlijke onschuld moest hierin beschermd worden. Hierdoor was seksuele voorlichting beperkt en sterk normatief. Over "onzedelijke" onderwerpen (zoals masturbatie) werd dan ook expliciet gezwegen, omdat vanuit de maatschappij werd gedacht dat onwetendheid de kuisheid van kinderen zou beschermen (Dekker, 2006). Daarbij waren vrouwen het centrum van het gezin en moesten zij dienen als maatschappelijk voorbeeld voor kinderen (Dekker, 2015). Hierbij was het van cruciaal belang dat vrouwen moesten

benadrukken dat meisjes hun "zelfbeheersing" niet mochten verliezen, omdat te vrij gedrag zou leiden tot sociale afkeuring en verlies van respect (Röling, 1994). De overdracht van deze (expliciete en impliciete) informatie was een verantwoordelijkheid van de moeder. Vrouwen moesten de morele orde in het gezin en in de samenleving waarborgen. Mannen werden hier minder moreel verantwoordelijk voor gehouden (Dekker, 2015).

De genderrollen waren in deze tijd strikt gescheiden voor jongens en meisjes. De man werd gezien als kostwinner, daarentegen was de vrouw een verzorgende moeder (Dekker, 2015). Röling (1994) laat zien dat ondanks beweringen dat de dubbele moraal zou afnemen, impliciete beweringen over verschillen tussen man en vrouw bleven bestaan. Dit waren overtuigingen zoals dat mannen actief en rationeel waren, terwijl vrouwen passief en gevoelsmatig waren. Hierbij werden jongens voorbereid op maatschappelijke activiteit en autonomie, terwijl meisjes werden getraind in huishoudelijke verantwoordelijkheid en moederschap (Röling, 1994).

2.5 Poëzie en moraliteit

Eind-negentiende eeuw werd seksuele moraliteit doorgegeven door gezin en school, maar ook via geschreven media, zoals tijdschriften en kranten. Nederlandse tijdschriften kenden in deze periode een gevarieerd aanbod, waaronder tijdschriften die zich specifiek op vrouwelijke lezers richtten (Van den Akker & Dorleijn, 2003). Binnen deze tijdschriften verschenen bijdragen met een moraliserende ondertoon (Ham, 2003). Zulke pedagogische en morele boodschappen konden op verschillende manieren worden verwoord, bijvoorbeeld in beschouwende artikelen, verhalen en poëzie. Poëzie bood ruimte om normen op een indirecte manier uit te drukken, omdat gedichten gebruik konden maken van symboliek, beeldspraak en metaforisch taalgebruik. Morele waarden hoefden daardoor niet rechtstreeks te worden benoemd, maar konden via esthetische vormen worden opgeroepen (Van den Akker & Dorleijn, 2003). Daardoor konden gedichten binnen vrouwentijdschriften functioneren als een aanvaardbare vorm om vrouwelijke lezers moreel en opvoedkundig aan te spreken (Ham, 2003; Van den Akker & Dorleijn, 2003). In de Engelse context laat Ledbetter (2009) bovendien zien dat poëzie soms een normerende pedagogische functie had, doordat morele waarden via esthetische vormen werden overgedragen.

In de Engelse context laat literatuuronderzoek zien dat poëzie op impliciete wijze seksuele normen kon overbrengen zonder fatsoensgrenzen te overschrijden. Metaforen van

bloemen, zuiverheid, lente, verval of valkuilen functioneerden daarbij als symbolische middelen om meisjes te waarschuwen voor verleiding of moreel verval (Gilbert & Gubar, 2000).

2.6 Overzicht kernconcepten

De concepten uit dit theoretisch kader hangen nauw met elkaar samen. Samen vormen zij het kader waarmee wordt geanalyseerd hoe seksuele moraliteit in *De Vrouw* zichtbaar werd gemaakt en bekritiseerd. Het uitgangspunt is dat taal normen niet alleen weerspiegelen, maar ook mede vormt (Foucault, 1972; Gill, 2000; Fairclough, 1985). Bijdragen in *De Vrouw* worden daarom gelezen als teksten die bijdroegen aan de vorming van opvattingen over seksualiteit, vrouwelijkheid en opvoeding.

Begrippen als kuisheid, zedelijkheid, respectabiliteit, huiselijkheid en moederschap worden daarbij niet gelezen als vaste of neutrale termen. Zij worden opgevat als morele kaders waarmee vrouwelijk gedrag betekenis kreeg. Discoursanalyse maakt zichtbaar hoe zulke begrippen werden gebruikt om bepaald gedrag als gepast, fatsoenlijk, wenselijk of afwijkend voor te stellen.

De pedagogische invalshoek voegt daaraan toe dat normen over seksualiteit niet alleen via expliciete uitspraken werden overgedragen. Vanuit impliciete pedagogiek wordt ook gekeken naar waarschuwingen, morele voorbeelden, beeldspraak en de manier waarop meisjes en vrouwen in bepaalde rollen werden geplaatst (Dow, 2009; Hastings et al., 2015). Seksualiteit werd eind-negentiende eeuw vaak niet rechtstreeks benoemd, waardoor zulke indirecte verwijzingen belangrijk zijn.

Respectabiliteit en sociale sanctionering verbinden deze analyse met de maatschappelijke positie van vrouwen. Normen over vrouwelijkheid en seksualiteit konden gevolgen hebben voor reputatie, schaamte, uitsluiting en sociale beoordeling (Becker, 1963; Mosse, 2020). Poëzie en andere literaire vormen laten bovendien zien dat seksuele moraliteit ook via beeldspraak, symboliek en verhalende vormen kon worden overgedragen (Van den Akker & Dorleijn, 2003; Ham, 2003).

Samen maken deze concepten het mogelijk om te onderzoeken welke boodschappen over seksuele moraliteit in de geselecteerde bijdragen naar voren kwamen, hoe deze talig werden vormgegeven en hoe maatschappelijke normen daarin zichtbaar werden gemaakt of kritisch werden bevraagd.

3. Methode

Dit onderzoek heeft geanalyseerd hoe *De Vrouw* (1893–1898) seksuele moraliteit aan vrouwen overdroeg. Daarbij is onderzocht welke opvattingen over vrouwelijkheid, seksualiteit, respectabiliteit en gepast gedrag in tekstuele bijdragen naar voren kwamen, hoe deze talig werden vormgegeven en hoe vrouwen daarin werden gepositioneerd. Afbeeldingen zijn buiten beschouwing gelaten. Zo geeft dit onderzoek inzicht in de rol van geschreven media bij de vormgeving van seksuele normen voor vrouwen eind-negentiende eeuw.

3.1 Materiaal en selectie

Het potentiële materiaal bestond uit de jaargangen van *De Vrouw* uit de periode 1893–1900. Voor de uiteindelijke analyse is gekozen voor bijdragen uit de jaargangen 1893 tot en met 1898. Deze afbakening is inhoudelijk onderbouwd, omdat 1898 met de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid een belangrijk scharnierpunt vormde binnen de Nederlandse vrouwenbeweging (Groot, 2006). De tentoonstelling bracht thema's als vrouwenarbeid, onderwijs, zelfstandigheid en de maatschappelijke positie van vrouwen nadrukkelijker in het publieke debat. De analyse heeft zich daardoor gericht op de periode voorafgaand aan en rondom dit kantelpunt in de publieke zichtbaarheid van vrouwenbelangen.

Er is gewerkt met een doelgerichte selectie van nummers en bijdragen. Niet elk nummer is volledig gecodeerd, omdat de onderzoeksvraag specifiek betrekking had op seksuele moraliteit. De selectie heeft zich gericht op bijdragen waarin seksuele moraliteit direct en indirect aan bod kwam. Ook indirecte verwijzingen zijn meegenomen, omdat seksualiteit eind-negentiende eeuw vaak via morele taal, waarschuwingen, reputatie, sociale afkeuring en pedagogische boodschappen werd besproken.

De selectie begon met het doorzoeken van de eerste drie en laatste twee nummers van jaargang 1893 met zoekwoorden uit het theoretisch kader en de historische context (zie Bijlage A). Deze verkenning liet zien dat de zoekstrategie voldoende relevante fragmenten opleverde. Omdat het materiaal omvangrijk bleek, is de selectie daarna aangescherpt tot een hanteerbare, doelgerichte selectie van gedateerde nummers per jaargang. Voor de meeste jaargangen zijn de eerste twee en laatste twee nummers geanalyseerd, zodat spreiding binnen de jaargangen behouden bleef. Het uiteindelijke analysecorpus bestond uit 259 gecodeerde tekstfragmenten uit 26 nummers van *De Vrouw*. Per fragment zijn jaargang, nummer, datum, titel, pagina, teksttype,

citaat, inhoudelijke codes en discourscodes vastgelegd in een analyseschema. Hierdoor zijn de selectie- en interpretatiestappen navolgbaar gemaakt.

3.2 Analyseprocedure

De geselecteerde bijdragen zijn geanalyseerd met een kwalitatieve inhouds- en discoursanalyse. Inhoudsanalyse is gebruikt om terugkerende inhoudelijke patronen rond seksualiteit, moraal, opvoeding en vrouwelijkheid systematisch te identificeren en te ordenen (Braun & Clarke, 2012). Omdat de onderzoeksvraag ook betrekking had op de manier waarop seksuele moraliteit werd overgedragen en bevraagd, is daarnaast discoursanalyse toegepast. Discoursanalyse maakte het mogelijk om taal te onderzoeken als een praktijk waarin normen, rollen en machtsverhoudingen werden gevormd. In dit onderzoek is daarom geanalyseerd hoe teksten gedrag beoordeelden, welke rollen aan vrouwen werden toegekend en hoe morele uitspraken werden gelegitimeerd.

De analyse-eenheid was een tekstfragment. Een fragment kon bestaan uit één zin of uit meerdere opeenvolgende zinnen wanneer deze samen één betekenisvolle normatieve uitspraak vormden. Om deze discursieve vormgeving systematisch te analyseren, zijn verschillende discourskenmerken onderscheiden. Deze kenmerken geven niet aan welk thema in een fragment voorkomt, maar hoe dat thema talig wordt vormgegeven. Een fragment kon meerdere discourskenmerken krijgen. In Tabel 1 worden de gebruikte discourskenmerken toegelicht.

Deze aandacht voor toon was van belang, omdat in de geanalyseerde bijdragen morele taal werd gebruikt om seksuele moraliteit herkenbaar te maken en dominante verwachtingen rond vrouwen kritisch te bevragen. De analyse richtte zich daarom niet alleen op welke normen in de teksten voorkwamen, maar ook op hoe het tijdschrift deze normen bespreekbaar maakte.

Tabel 1

Definitie discourskenmerken

Discourskenmerk	Betekenis binnen deze analyse
Normerend	Een fragment stelt of bevestigt een norm over wat als gepast, fatsoenlijk of wenselijk gedrag wordt gezien.
Positionerend	Een fragment plaatst vrouwen of meisjes in een bepaalde maatschappelijke rol, bijvoorbeeld als moeder, echtgenote, opvoedster of moreel voorbeeld.
Naturaliserend	Een fragment presenteert een opvatting als vanzelfsprekend, natuurlijk of passend bij de vrouwelijke aard.
Beeldend/metaforisch	Een fragment gebruikt beeldspraak, symboliek of metaforen om seksuele moraliteit indirect vorm te geven.
Autoriserend/legitimerend	Een fragment onderbouwt een norm met gezag, bijvoorbeeld via opvoeding, wetenschap, religie, moraal of maatschappelijke verantwoordelijkheid.
Problematiserend/kritisch	Een fragment stelt een bestaande norm, gewoonte of maatschappelijke positie ter discussie.
Sanctionerend/sociale controle	Een fragment verbindt afwijking van een norm aan afkeuring, schaamte, uitsluiting, reputatieschade of verlies van respectabiliteit.
Pedagogisch regulerend	Een fragment probeert gedrag te sturen via opvoeding, waarschuwing, begeleiding of morele vorming.

Noot. De discourskenmerken zijn gebruikt als analytische categorieën binnen dit onderzoek. De gebruikte kleuren corresponderen met de codeboom in Bijlage B.

3.3 Codering en controleerbaarheid

Er is gecodeerd met een hybride coderingsstrategie, waarin deductief en inductief coderen zijn gecombineerd (Schreier, 2012). Deductief coderen hield in dat de analyse is gestart met concepten uit het theoretisch kader, zoals kuisheid, zedelijkheid, onschuld, huiselijkheid, moederschap, genderrollen, respectabiliteit, meisjesopvoeding, impliciete pedagogiek en poëzie. Daarnaast zijn discoursanalytische codes gebruikt, zoals normatieve evaluatie, naturalisering, legitimatie, sanctionering, maatschappelijke positionering, autoriteitsverwijzing en beeldspraak.

Inductief coderen vond plaats wanneer tijdens de analyse nieuwe onderwerpen naar voren kwamen die vooraf niet expliciet uit de literatuur waren afgeleid. Dit betrof onder meer lichamelijkheid en sociale controle, ongehuwde zwangerschap, ouderlijke verantwoordelijkheid voor seksuele voorlichting, contrasten tussen goede en schadelijke kennis en de problematisering van dominante normen.

Na het coderen zijn verwante codes samengevoegd tot overkoepelende thema's. De uiteindelijke codeboom bestond uit inhoudelijke thema's die lieten zien welke aspecten van seksuele moraliteit in *De Vrouw* naar voren kwamen. De discourscodes maakten zichtbaar hoe deze thema's talig werden vormgegeven. De codeboom is opgenomen in Bijlage B.

Om de consistentie van de codering te controleren, is één nummer van *De Vrouw* door twee codeurs gecodeerd: de hoofdonderzoeker en een afgestudeerde sociologiestudent met ervaring in inhouds- en discoursanalyse. De coderingen zijn vervolgens vergeleken en besproken. Verschillen in interpretatie zijn gebruikt om de codeboom aan te scherpen. Brede inhoudelijke codes, zoals moederschap, fatsoen, opvoeding, seksualiteit en emancipatie, zijn herordend in vier overkoepelende thema's en verder uitgesplitst in specifiekere subcodes. Zo werd moederschap onderverdeeld in onder meer moeder als primaire opvoeder, moederschap als natuurlijke taak en spanning tussen zorgrol en zelfstandige rol. Ook zijn overlappende codes duidelijker afgebakend en is vastgesteld dat een fragment zowel inhoudelijk als discoursanalytisch gecodeerd kon worden wanneer beide lagen aanwezig waren. In de uiteindelijke codeboom vormen de inhoudelijke thema's de hoofdstructuur, terwijl de gekleurde markeringen aangeven hoe deze thema's discursief werden vormgegeven. Deze werkwijze heeft de betrouwbaarheid niet volledig gewaarborgd, maar wel bijgedragen aan de transparantie en navolgbaarheid van het coderingsproces.

4. Resultaten

In deze resultatensectie worden vier hoofdthema's besproken die gevonden zijn: opvoeding tot ideale vrouwelijkheid, moederschap als maatschappelijke verantwoordelijkheid, seksuele voorlichting en sociale controle, respectabiliteit en lichamelijkheid. Per thema wordt geanalyseerd hoe maatschappelijke normen in de geselecteerde bijdragen zichtbaar werden gemaakt en welke inhoudelijke en discursieve patronen daarin te herkennen waren.

4.1 Opvoeding tot ideale vrouwelijkheid

In verschillende bijdragen maakte *De Vrouw* zichtbaar hoe meisjes eind-negentiende eeuw al vroeg werden geplaatst binnen een toekomst van huwelijk, gezinsleven en moederschap. Deze paragraaf laat zien hoe het opvoedingsideaal rond vrouwelijkheid in verschillende bijdragen als maatschappelijke norm zichtbaar werd gemaakt en kritisch werd bevraagd.

Een rode draad in het materiaal is dat huwelijk en moederschap zichtbaar werden als maatschappelijke verwachtingen die meisjes via opvoeding kregen ingeprent. In Harris' bespreking over meisjesopvoeding krijgt deze verwachting een kritische lading:

> Maar de meerderheid der meisjes [wordt] op een geheel andere wijze grootgebracht. Nadat hare zoogenaamde opvoeding voltooid is, bezoeken zij de gezelschappen, en wordt haar geregeld in het oor geblazen dat "het huwelijk haar doel en haar plicht, dat het huis hare sfeer is, en haar beroep het moederschap." (Harris, 1896, p. 4)

Harris plaatste dit dominante opvoedingsideaal tegenover een alternatief waarin meisjes recht hadden op onderwijs, een gelijke opvoeding aan hun broers en economische zelfstandigheid. Volgens haar werden meisjes in de praktijk echter niet voorbereid op zelfstandigheid, maar kregen zij ingeprent dat hun bestemming lag in huwelijk, gezinsleven en moederschap. De woorden 'doel', 'plicht', 'sfeer' en 'beroep' zijn discoursanalytisch veelzeggend: ze presenteren vrouwelijkheid niet als een mogelijkheid of een keuze, maar als een vaststaand levenspad. In de terminologie van Fairclough (1985) is hier sprake van naturalisering. Het dominante ideaalbeeld van de vrouw als echtgenote en moeder wordt via dwingende, normatieve begrippen als vanzelfsprekend gepresenteerd, waardoor alternatieven naar de achtergrond verdwijnen. Vrouwelijkheid verscheen hier niet als vrije keuze, maar als voorgeschreven bestemming.

Claeys liet eveneens zien hoe vroeg deze verwachting aan meisjes werd gekoppeld. Zij vroeg: "en de kleine meisjes, wat zullen die morgen zijn?", waarna volgde dat "de kleine meisjes van heden, de moeders en opvoedsters van morgen zullen zijn" (Claeys, 1893, p. 4) In Claeys' bijdrage wordt zichtbaar dat meisjes vanuit de maatschappij al vroeg niet alleen als kinderen werden gezien, maar ook werden gepositioneerd als toekomstige moeders en opvoedsters. Daardoor werd vrouwelijkheid al in de kindertijd werd verbonden aan latere zorg- en opvoedingstaken.

Deze toekomstige rol werd ook geïdealiseerd door tegenstanders van vrouwenrechten. Claeys beschreef hoe de maatschappelijke norm de vrouw voorstelde in haar “schoone rol als echtgenootte, moeder en engel des huisgezins” (Claeys, 1893, p. 3). Met deze formulering plaatste Claeys dit ideaal kritisch op afstand. De metafoor van de “engel” laat zien hoe het maatschappelijke vrouwbeeld vrouwen moreel verhief en vastzette binnen huwelijk, moederschap en huisgezin. Claeys keerde deze beeldspraak later om door te schrijven dat van de vrouw beter “een engel [gemaakt kon worden], die niet vreest hare voeten aan de hobbelige steenen van den weg te kwetsen” (Claeys, 1893, p. 3). Daarmee kreeg de metafoor een andere betekenis. De vrouw bleef verbonden aan morele kracht, maar werd niet langer vastgezet in passieve huiselijkheid. De engel veranderde zo van huiselijk ideaal in symbool van vrouwelijke kracht. Claeys gebruikte de engelmetafoor daarmee om het traditionele vrouwbeeld te bekritiseren en te herpositioneren.

De metafoor van de ‘engel’ laat zien hoe vrouwelijkheid in deze bijdrage via beeldspraak betekenis kreeg. Ook in andere opgenomen bijdragen werd beeldspraak gebruikt om beperkende vrouwbeelden zichtbaar te maken. Zo schreef Nellie (1894a) over de “natuurlijke bestemming” van de vrouw. Zij verwees daarbij naar de opvatting dat “de oude Grieken durfden er nog rond voor uit [te] komen dat de vrouw eene gans was om eieren te leggen” (Nellie, 1894a, p. 2). Met deze metafoor maakte Nellie zichtbaar hoe vrouwen werden teruggebracht tot hun voortplantingsfunctie. De vergelijking met een “gans” stelde dit maatschappelijke vrouwbeeld scherp aan de kaak. Nellie wees dit denken af door te benadrukken dat dit maatschappelijke idee in haar eigen tijd nog steeds aanwezig was, maar minder openlijk werd uitgesproken. Vrouwen werden minder openlijk tot voortplanting gereduceerd, maar hetzelfde denken bleef bestaan in subtielere formuleringen over hun "natuurlijke bestemming" als moeder.

Een andere vorm van beeldspraak verscheen in een bijdrage uit 1893, waarin werd opgeroepen tot strijd tegen onrecht, armoede en onderdrukking. Er werd beschreven hoe deze omstandigheden niet alleen afzonderlijke individuen, maar ook gezinnen raakten. Binnen dit betoog schreef hij te willen strijden “opdat de broeder niet langer de smart hebbe, zijne zuster te zien wegkwijnen als eene bloem, die in den drogen bodem geen voedsel vindt” (Lamenais, 1893, p. 4). De bloemmetafoor past binnen een bredere kritiek op onrechtvaardige leefomstandigheden. In deze context verwijst de bloem niet naar verheffing, maar naar kwetsbaarheid, afhankelijkheid en uitputting. De vrouw verschijnt daardoor als iemand die lijdt onder haar omstandigheden, niet

als handelend subject. Opvallend is dat deze maatschappijkritische bijdrage binnen *De Vrouw* werd opgenomen zonder dat de kwetsbare voorstelling van de vrouw expliciet werd geproblematiseerd. Daarmee laat de passage zien dat maatschappijkritiek binnen het corpus niet altijd samenviel met een volledig handelend vrouwbeeld.

4.2 Moederschap als maatschappelijke verantwoordelijkheid

In verschillende geanalyseerde bijdragen kreeg moederschap maatschappelijke betekenis. Moeders werden voorgesteld als primaire opvoeders van hun kinderen en als vrouwen met invloed op de toekomst van de samenleving. Deze paragraaf laat zien hoe de moeder in verschillende bijdragen discursief als primaire opvoeder werd gepositioneerd en hoe die opvoedende rol werd uitgebreid tot maatschappelijke verantwoordelijkheid.

In een bijdrage uit 1895 werd moederschap sterk verbonden aan opvoeding en lichamelijke zorg. De moeder werd daarin voorgesteld als vanzelfsprekende opvoeder van het kind: “De moeder moet het kind opvoeden. Wie schept het kind? De moeder” (Michelet, 1895, p. 6). Michelet plaatste de rol van moeder en vader tegenover elkaar: de vader zou slechts bijdragen aan de schepping van het kind, terwijl de moeder het kind negen maanden droeg, voedde, erover waakte en lichamelijke vermoeienissen doorstond. Door deze nadruk op zwangerschap, voeding, nachtwaken en lijden werd opvoeding voorgesteld als een vanzelfsprekende verlenging van het moederschap. De tekst naturaliseert de opvoedende rol van de moeder dus door haar lichamelijke band met het kind als basis voor haar opvoedingstaak te presenteren. Moederschap kreeg daarmee de betekenis van een natuurlijke bestemming van vrouwen.

Nellie plaatste in een voetnoot een kanttekening bij deze bijdrage. Zij schreef dat veel vrouwen na de geboorte zo door het kind werden “opgeslorpt” dat de man op de achtergrond raakte (Nellie, 1895a, p. 6). De voetnoot maakte de keerzijde van dit moederschapsideaal zichtbaar. De bijdrage legitimeerde de opvoedende taak van de moeder via haar lichamelijke band met het kind. Nellie liet zien dat deze band vrouwen zo sterk in beslag kon nemen dat de verhoudingen binnen het gezin negatief veranderden.

Vanuit deze opvoedingsrol kreeg moederschap ook maatschappelijke betekenis. De moeder werd niet alleen voorgesteld als degene die het kind grootbracht, maar ook als degene die via dat kind invloed had op de toekomst van de samenleving. Dit kwam naar voren in een bijdrage van Emilie Claeys (1893). Zij reageerde op een uitspraak van Rens, die onderwijs

benaderde vanuit jongens als toekomstige kiezers en gekozenen. Claeys maakte zichtbaar dat meisjes in dat toekomstbeeld buiten beeld verdwenen:

> Men vergeet bij het onderwijzen al te zeer dat de kleine jongens van heden de kiezers en gekozenen van morgen zullen zijn. En bij het hooren van die woorden heb ik mij aanstonds afgevraagd: en de kleine meisjes, wat zullen die morgen zijn? of hooren zij er niet bij? denkt men er niet eens aan dat de kleine meisjes van heden, de moeders en de opvoedsters van morgen zullen zijn, en dat zij het zijn die de kiezers van morgen zullen vormen? (Claeys, 1893, p. 4)

In 1893 waren vrouwen uitgesloten van het kiesrecht. Tegen die achtergrond positioneerde Claeys meisjes niet als toekomstige kiezers, maar als toekomstige moeders die later de kiezers zouden vormen. In deze context waren de kiezers mannen die onder het censuskiesrecht stemgerechtigd waren. De maatschappelijke betekenis van vrouwen werd hiermee wel benadrukt, vooral vanuit hun rol als moeder en opvoedster. Discoursanalytisch gezien kreeg vrouwelijkheid dus maatschappelijke waarde, maar werd die waarde relationeel ingevuld: vrouwen kregen vooral betekenis in relatie tot anderen, bijvoorbeeld als moeder, opvoedster of echtgenote. In het citaat verschijnen zij niet als de kiezers van morgen, maar als degenen die de mannelijke kiezers van morgen voortbrengen en opvoeden. Doordat Claeys reageert op een toekomstbeeld waarin alleen jongens als toekomstige kiezers worden genoemd, maakt zij zichtbaar hoe beperkt de maatschappelijke betekenis van meisjes werd gedacht. Haar bijdrage laat zien hoe de maatschappij vrouwen vooral via moederschap en opvoeding betekenis gaf en bekritiseert de beperkte ruimte die dit voor vrouwen liet.

Een bijdrage uit 1897 werkte dit beeld verder uit door het gedrag van jongens direct te verbinden aan de invloed van vrouwen. De anonieme auteur stelde dat bestaande middelen, zoals lectuur, onvoldoende hielpen om gedragsproblemen bij schooljongens te verhelpen. De oorzaak werd gezocht in het feit dat jongens te veel “onttrokken zijn aan den invloed van moeders en zusters” (Anoniem, 1897, p. 6). Vrouwen werden hier dus voorgesteld als noodzakelijke corrigerende kracht, want zonder hun invloed zouden tekorten ontstaan in de vorming van jongens. Discoursanalytisch krijgt het fragment daardoor een sanctionerend karakter. Het stelt

een norm vast waarin goede jongens onder vrouwelijke invloed horen op te groeien, terwijl het ontbreken daarvan wordt verbonden met “gebreken” in hun gedrag.

In de context van 1897 is dat veelzeggend. Hoewel vrouwen geen directe politieke positie hadden, kregen zij in zulke bijdragen maatschappelijke betekenis via hun invloed op de vorming van jongens. Vrouwen kregen hiermee geen zelfstandige publieke rol, maar werden wel verantwoordelijk gemaakt voor de morele vorming van toekomstige mannelijke burgers. Hun invloed werd als noodzakelijk voorgesteld vanuit de maatschappij.

4.3 Seksuele voorlichting

In verschillende bijdragen werd seksuele kennis bespreekbaar gemaakt als onderdeel van opvoeding en zedelijke vorming. De geanalyseerde bijdragen verdedigen een begeleide vorm van openheid. Deze paragraaf laat zien dat seksuele voorlichting noodzakelijk werd gevonden, maar alleen wanneer deze plaatsvond binnen pedagogische en morele grenzen.

In het tijdschrift werd geheimhouding rond seksualiteit als problematisch gepresenteerd. In een bijdrage van Nellie gebeurde dit via de Noorse schrijver en publieke intellectueel Bjørnstjerne Bjørnson (1832–1910), die zij presenteerde als autoriteit. Zij noemt hem “een der beroemdste onder de vele beroemde Noren van onzen tijd” en gebruikt zijn woorden vervolgens om haar punt over opvoeding en seksualiteit kracht bij te zetten (Nellie, 1895b, p. 3). Bjørnson stelde dat schadelijke seksuele verhoudingen, zoals polygamie, vooral via opvoeding konden worden tegengegaan. Zijn oproep “Weg met alle geheimzinnigheid in geslachtsaangelegenheden, weg met de scheiding der geslachten” werd verbonden aan kritiek op de scheiding tussen jongens en meisjes, omdat die volgens hem de verbeelding prikkelde en het andere geslacht vreemd maakte (Nellie, 1895b, p. 3). Seksuele kennis werd hier onderdeel van zedelijke vorming, waarbij openheid schadelijke seksuele verhoudingen moest tegengaan en bijdragen aan zelfbeheersing en gezonde omgang tussen mannen en vrouwen. Door Bjørnson als internationaal erkende mannelijke stem op te voeren, legitimeerde Nellie seksuele voorlichting discoursanalytisch als opvoedkundige taak.

Ook Bremner (1895) bekritiseerde het zwijgen van ouders over seksualiteit. Volgens hem was seksuele voorlichting een noodzakelijke pedagogische taak, omdat geheimzinnigheid en schaamte “veel kwaad” konden aanrichten (p. 1). Hij verwees naar het boekje "Moeders en zoons", waarin werd aangeraden jongens vóór hun schooltijd over seksualiteit te spreken.

Kinderen zouden seksuele kennis anders toch opdoen, maar via “ruwe schoolmakkers” die deze kennis op grove en ongecontroleerde wijze overdroegen (p. 1). Tegen die achtergrond stelde Bremner dat ouders hun kinderen in “reine woorden” moesten voorlichten (p. 1). Seksuele kennis mocht dus wel worden gedeeld, maar niet op een grove of sensationele manier. Volgens Bremner moest die voorlichting zorgvuldig worden opgebouwd. Ouders of onderwijzers konden eerst aansluiten bij onderwerpen die kinderen al kenden, zoals dieren en voortplanting, om later duidelijker over menselijke voortplanting te spreken. Daarbij moesten zij de verbeelding van het kind begeleiden en “reine beelden” kiezen (Bremner, 1895, p. 2). Seksuele voorlichting werd zo gepresenteerd als een stapsgewijs proces: eerst indirect en aansluitend bij de leefwereld van het kind, later openlijker en concreter. Bremner noemt aan het einde ook meisjes, waarbij hij stelde dat ook zij seksuele voorlichting moesten krijgen. Toch koppelde hij dit vooral aan het leren beoordelen van mannen, want meisjes moesten volgens hem letten op verschillen in “achtbaarheid” en “zedelijk peil” bij mannen (Bremner, 1895, p. 2). Daarmee bedoelde hij dat meisjes moesten leren inschatten of een man respectabel en moreel betrouwbaar was. De voorlichting aan meisjes kreeg daardoor vooral een waarschuwende en beschermende functie. Waar jongens werden aangesproken als seksuele individuen die door gecontroleerde kennis moreel gevormd moesten worden, verschenen meisjes vooral als kwetsbare toekomstige vrouwen die mannelijk gedrag moesten leren beoordelen. Seksuele voorlichting werkte hier dus ongelijk: jongens kregen kennis om zichzelf te vormen, meisjes kregen kennis om zich te beschermen tegen onbetrouwbaar mannelijk gedrag.

Waar Bremner vooral uitlegde onder welke voorwaarden seksuele voorlichting moest plaatsvinden, liet Nellie (1894b) zien hoe zo'n gesprek er in de praktijk uit kon zien. In dit verhalende fragment stelde het jongetje Dirk zijn ouders vragen over waar kleine kinderen vandaan komen. Zijn moeder wees zijn nieuwsgierigheid niet af, maar nam deze serieus. Zijn vader gaf hem niet meteen volledige of directe uitleg, maar sloot eerst aan bij herkenbare voorbeelden uit zijn leefwereld, zoals bloemen, planten en dieren. Daarmee volgde hij de stapsgewijze opbouw die Bremner ook aanraadde (1895, p. 1). Vanuit die vertrouwde wereld bouwde vader zijn uitleg geleidelijk op:

> Het lichaam der vrouw is te vergelijken bij den stamper der bloem. In het vrouwelijk lichaam vormen zich van zelf oneindig kleine eitjes, waaruit kinderen kunnen ontstaan, mits die

> eicellen bevrucht worden, dat wil zeggen, mits er een zeker vocht in doordringt, zonder hetwelk zij zich niet kunnen ontwikkelen. De vocht wordt gevormd in het lichaam van den man en door hem overgebracht in het lichaam der vrouw. De organen waarmee de overbrenging en het ontvangen van dit bevruchtende vocht geschiedt, heeten de geslachtsdeelen. [...] Zoodra een eitje in het lichaam der vrouw met dit vocht in aanraking is gekomen, ontwikkelt het zich langzaam en geleidelijk tot een levend kind. (Nellie, 1894b, p. 2)

Dit fragment laat zien hoe seksuele voorlichting binnen een pedagogisch aanvaardbare vorm voorstelbaar werd gemaakt. De vader gaf Dirk biologische uitleg, maar deed dit niet in grove of sensationele taal. Door seksualiteit te verbinden met bloemen, groei en natuurlijke processen werd de kennis pedagogisch verzacht. De biologische werkelijkheid werd dus wel benoemd, maar op een manier die begrijpelijk en passend voor een kind moest blijven.

Toch bleef die openheid niet beperkt tot voortplanting alleen. Nellie liet de vader ook spreken over seksuele verlangens. Daarmee werd zichtbaar dat niet alleen het ontstaan van kinderen, maar ook seksuele drift bespreekbaar kon worden gemaakt. Hij vertelde Dirk dat “het bevredigen der geslachtsdrift” een genot is, “even als het een genot is te eten als men honger, te drinken als men dorst, te slapen als men slaap heeft” (Nellie, 1894b, p. 2). Seksueel verlangen werd daarmee voorgesteld als iets natuurlijks en menselijks. De tekst erkende dus expliciet dat seksualiteit niet alleen met voortplanting te maken had, maar ook met lichamelijk genot en menselijke behoeften.

De vader plaatste deze openheid vervolgens in een relationeel en moreel kader. Hij legde uit dat “de man eene vrouw, de vrouw een man noodig” heeft en dat een “ernstige, levenslange vereeniging” huwelijk wordt genoemd, waaruit kinderen voortkomen (Nellie, 1894b, p. 3). Het fragment stelde dat seksueel verlangen natuurlijk was, maar het hoorde thuis binnen een heteroseksuele, monogame en levenslange verbintenis.

Discoursanalytisch werden ouders hier gepositioneerd als de juiste overdragers van seksuele kennis. Tegelijkertijd laat het fragment zien dat seksuele kennis zorgvuldig moest worden ingekaderd. De vader gaf uitleg, maar bepaalde ook hoe ver die uitleg ging. Seksualiteit werd begrijpelijk gemaakt via natuurbeelden en vervolgens verbonden aan huwelijk, voortplanting en een levenslange verbintenis. In de geanalyseerde bijdragen viel openheid over

seksualiteit dus samen met gecontroleerde openheid. Het zwijgen werd doorbroken, maar openheid bleef ingebed in opvoeding, timing en begeleiding.

4.4 Sociale controle, respectabiliteit en lichamelijkheid

In deze paragraaf staat centraal hoe de koppeling tussen het vrouwenlichaam, sociale controle en respectabiliteit in de geanalyseerde bijdragen zichtbaar werd. Het lichaam verscheen daarbij als een plaats waarop maatschappelijke normen, verwachtingen en oordelen werden afgelezen. Via bijdragen over naaktheid, zwangerschap en uiterlijke verzorging werd duidelijk hoe lichamelijkheid grenzen trok tussen fatsoenlijke en ongepaste vrouwelijkheid.

In een bijdrage uit 1894 over het Japanse dagelijks leven bevroeg Nellie vanzelfsprekende opvattingen over naaktheid en fatsoen. Zij beschreef voor een westers publiek hoe vaders, moeders en kinderen in Japan gezamenlijk baadden. Door te benadrukken dat mensen in Japan daarin "niets schandelijks" zagen, liet zij zien dat lichamelijkheid niet vanzelfsprekend als onfatsoenlijk hoefde te worden begrepen:

> Oud en jong woelt en krioelt door elkander; en niet zelden gaan, des avonds, vader, moeder en kinderen, allen poedelnaakt, te samen in het bad. De menschen in Japan zien daarin niets schandelijks. Het maakt hen ook niet gemeen; integendeel, ondanks of tengevolge van hun gebrek aan ingetogenheid, hebben zij iets eenvoudigs, iets kinderlijks, dat hen van alle andere volken onderscheidt. (Nellie, 1894c, p. 2)

Op het eerste gezicht week het citaat af van een streng moreel oordeel over naaktheid. Nellie (1894c) benadrukte namelijk dat mensen in Japan hier "niets schandelijks" in zagen en dat deze gewoonte hen niet "gemeen" maakte. Daarmee maakte zij zichtbaar dat naaktheid geen vaste morele betekenis had, maar cultureel werd geïnterpreteerd. Wat in een samenleving als normaal of onschuldig gold, kon in een andere samenleving als onfatsoenlijk of beschamend worden gezien.

Tegelijkertijd sprak Nellie ook van een "gebrek aan ingetogenheid", wat discoursanalytisch veelzeggend is. Daarmee suggereerde zij dat naaktheid niet vanzelf schandelijk was, maar wel vanuit culturele normen van gepastheid en respectabiliteit bleef

worden beoordeeld. Vanuit een westerse blik werd naakt baden met gezinsleden als ongebruikelijk of minder gepast voorgesteld.

De koppeling tussen lichamelijkheid en moreel oordeel werd scherper zichtbaar in bijdragen over ongehuwde zwangerschap. Klasina van Brabant (1894) plaatste haar betoog in een juridische context. Zij wees erop dat in België, onder invloed van de Code Napoléon, onderzoek naar het vaderschap verboden was. Daardoor kwam de last van buitenechtelijke geboorte vrijwel volledig bij de moeder te liggen, terwijl de vader sociaal buiten schot kon blijven. Binnen die context schreef zij: “Alles vereenigt zich tegen de niet gehuwde moeder, om haar te verguizen en te vernietigen” (Van Brabant, 1894, p. 5). Even verderop werd dit concreter gemaakt: “Van "t oogenblik waarop haar zwangerschap zichtbaar wordt, wijst men haar met vingers na, zij wordt bespot, beleedigd, en vaak met schande verjaagd” (Van Brabant, 1894, p. 5). Zwangerschap werd hier beschreven als lichamelijk zichtbaar bewijs waarop de omgeving direct moreel reageerde. Zodra het lichaam liet zien dat een vrouw buiten het huwelijk zwanger was, volgden publieke vernedering, uitsluiting en schande. Discoursanalytisch werd het vrouwenlichaam daardoor een plaats waar juridische ongelijkheid, sociale controle en seksuele moraal samenkwamen. De vrouw droeg de zichtbare gevolgen van ongehuwde seksualiteit en werd daarop afgerekend, terwijl de vader volgens Van Brabant “geëerd en geacht” kon blijven voortleven (Van Brabant, 1894, p. 5). Het fragment legt daarmee bloot hoe ongelijk seksuele moraal uitwerkte. Zo werd het lichaam van de vrouw zichtbaar gemaakt, beoordeeld en gesanctioneerd, terwijl de verantwoordelijkheid van de man maatschappelijk verborgen kon blijven.

Ook in de geanalyseerde bijdrage over Suffe Bet functioneerden uiterlijke verzorging en kleding als zichtbare tekens van respectabiliteit. Dat bleek uit het feuilleton Suffe Bet van Justus van Maurik (1893, p. 4). Bet werd eerst geïntroduceerd als een verwaarloosde vrouw die door de buitenwereld werd uitgescholden en nauwelijks nog als volwaardig persoon werd gezien. Daarna maakte Maurik duidelijk dat zij vroeger een “flinke heldere vrouw” was en “een fatsoenlijke, eenvoudige japon” en “goede leeren schoenen” droeg, terwijl zij nu verscheen in “halfvergane pantoffels en kousen vol gaten” (Van Maurik, 1893, p. 4). Kleding en uiterlijk functioneerden hier als sociale tekens waaraan waardigheid en verval werden afgelezen. Respectabiliteit werd daardoor niet alleen verbonden aan gedrag of seksuele reputatie, maar ook aan de lichamelijke presentatie van vrouwen. Het verhaal problematiseerde deze beoordeling door Bets uiterlijke

verval te verbinden aan sociale ontwrichting. Haar verwaarloosde lichaam werd daardoor geen bewijs van moreel tekort, maar een teken van de omstandigheden waarin zij terecht was gekomen.

5. Conclusie

In dit onderzoek stond de volgende onderzoeksvraag centraal: "*Hoe werd seksuele moraliteit aan vrouwen overgedragen in De Vrouw (1893–1898)?*" Om deze vraag te beantwoorden is gebruikgemaakt van een kwalitatieve inhoudsanalyse en discoursanalyse van geselecteerde bijdragen uit *De Vrouw*. Uit de analyse blijkt dat seksuele moraliteit in het tijdschrift vooral indirect werd overgedragen via taal over vrouwelijkheid, moederschap, opvoeding, lichamelijkheid, respectabiliteit en seksuele kennis. Door middel van morele begrippen, pedagogische voorbeelden, beeldspraak en maatschappelijke kritiek werd in de geanalyseerde bijdragen zichtbaar welke verwachtingen aan meisjes en vrouwen werden gesteld. De geanalyseerde bijdragen plaatsten maatschappelijke opvattingen over huwelijk, moederschap, zedelijkheid en respectabiliteit in beeld en lieten zien hoe deze opvattingen vrouwen binnen beperkte maatschappelijke rollen positioneerden. Daarmee kan *De Vrouw* worden begrepen als een publicatiecontext waarin seksuele moraliteit werd besproken en bekritiseerd. Deze kritiek kreeg vooral vorm in bijdragen die lieten zien hoe maatschappelijke normen vrouwen richting huwelijk, moederschap en zorg stuurden, hoe seksuele kennis pedagogisch werd begrensd en hoe het vrouwenlichaam onder sociale controle kwam te staan.

De eerste deelvraag was: "*Welke inhoudelijke boodschappen over seksuele moraliteit worden via de teksten van De Vrouw (1893–1898) overgedragen?*" Uit de analyse blijkt dat seksuele moraliteit vooral bespreekbaar werd gemaakt via maatschappelijke opvattingen over vrouwelijkheid, moederschap, opvoeding, lichamelijkheid en respectabiliteit. In bijdragen over meisjesopvoeding werd bekritiseerd hoe meisjes al vroeg werden voorbereid op huwelijk, moederschap en huiselijkheid. In deze bijdragen wordt zichtbaar dat vrouwen vooral maatschappelijke betekenis kregen via moederschap en opvoeding, terwijl hun eigen publieke invloed beperkt bleef. De bijdragen maken ruimte voor meer erkenning van vrouwen als zelfstandige burgers met een eigen maatschappelijke rol.

Ook seksuele voorlichting werd in het tijdschrift als pedagogisch vraagstuk besproken. In de geanalyseerde bijdragen werd geheimhouding rond seksualiteit bekritiseerd en werd gepleit

voor zorgvuldige uitleg door ouders of opvoeders. Deze openheid kreeg vorm binnen beheerste taal, passende timing en morele kaders van opvoeding, zelfbeheersing, respectabiliteit en huwelijk. Daarmee nuanceert het tijdschrift het beeld dat seksualiteit eind-negentiende eeuw uitsluitend via zwijgen en impliciete normering werd benaderd.

In bijdragen over lichamelijkheid en respectabiliteit werd de maatschappelijke beoordeling van vrouwen kritisch bevraagd.. Bij ongehuwde zwangerschap, schaamte, kleding en uiterlijke verzorging werd zichtbaar hoe het vrouwenlichaam werd gelezen als teken van fatsoen, reputatie of moreel verval. Vooral bij ongehuwde zwangerschap legde het tijdschrift bloot dat sociale afkeuring vooral de vrouw trof, terwijl mannen vaker buiten schot bleven. De inhoudelijke boodschappen in de geanalyseerde bijdragen laten daarmee zien hoe bestaande normen over vrouwelijkheid, moederschap, seksualiteit en respectabiliteit zichtbaar werden gemaakt om hun beperkende werking kritisch te bevragen.

De tweede deelvraag was: *"Welke communicatieve strategieën worden in de bijdragen van De Vrouw (1893–1898) ingezet om seksuele moraliteit over te dragen en te bevragen?"* Uit de analyse blijkt dat seksuele moraliteit werd vormgegeven via normatieve begrippen, autoriteitsverwijzingen, beeldspraak en een pedagogisch-maatschappijkritische toon. Begrippen als zedelijkheid, fatsoen, respectabiliteit en moederschap gaven richting aan wat als gepast, wenselijk of problematisch werd voorgesteld. Door deze begrippen expliciet te gebruiken, maakten de bijdragen zichtbaar hoe maatschappelijke normen vrouwen positioneerden als echtgenote, moeder, opvoedster of moreel voorbeeld.

Autoriteitsverwijzingen legitimeerden vooral uitspraken over opvoeding en seksuele voorlichting. Door te verwijzen naar schrijvers, pedagogen of andere gezaghebbende stemmen kon *De Vrouw* gevoelige onderwerpen zoals seksualiteit, geboortebeperking en seksuele kennis bespreekbaar maken binnen een pedagogisch aanvaardbaar kader. Seksuele voorlichting werd daardoor niet gepresenteerd als losstaande seksuele openheid, maar als opvoedkundige verantwoordelijkheid.

Ook beeldspraak speelde een belangrijke rol. Metaforen als de “engel des huisgezins”, de “gans” en de “bloem” gaven vrouwelijkheid een morele en maatschappelijke betekenis. De “engel” maakte zichtbaar hoe vrouwen moreel werden verheven en aan huiselijkheid werden gebonden. De “gans” stelde aan de kaak hoe reducerend het idee van de vrouw als

voortplantingswezen was. De “bloem” verbeeldde kwetsbaarheid en afhankelijkheid binnen een bredere kritiek op armoede en onderdrukking.

Daarnaast gebruikte *De Vrouw* een kritische, soms ironische toon om maatschappelijke idealen op afstand te plaatsen. Formuleringen als de “schoone rol” van echtgenote, moeder en “engel des huisgezins” vergrootten het ideaalbeeld zodanig dat de beklemmende werking ervan zichtbaar werd. Deze communicatieve strategieën maakten seksuele moraliteit herkenbaar voor lezers en stelden het tijdschrift in staat om de beperkende werking van maatschappelijke normen kritisch te bevragen.

6. Discussie

6.1 Reflectie op de bevindingen

De centrale bevinding van dit onderzoek is dat seksuele moraliteit in *De Vrouw* vaak indirect zichtbaar werd gemaakt. Normen over seksualiteit kwamen niet uitsluitend naar voren in bijdragen over seksuele voorlichting, maar ook in teksten over opvoeding, schaamte, reputatie, moederschap en het lichaam. Daarmee sluit dit onderzoek aan bij het idee van impliciete pedagogiek, waarin normen betekenis krijgen via taalgebruik, voorbeelden, beeldspraak en alledaagse uitspraken (Dow, 2009; Hastings et al., 2015). Ook sluit deze bevinding aan bij Egan en Hawkes (2007), die laten zien dat geschreven media morele idealen konden overdragen zonder seksualiteit expliciet te benoemen. *De Vrouw* gaf normen niet eenvoudigweg door, maar maakte ze zichtbaar en plaatste ze kritisch op afstand. Daarbij gebruikte ze herkenbare rolpatronen om hun beperkende werking kritisch te bevragen.

Deze bevinding laat zien dat *De Vrouw* kritiek leverde vanuit een taal die voor lezers herkenbaar bleef. Begrippen als moederschap, huiselijkheid, zedelijkheid en de vrouw als morele opvoeder bleven aanwezig, maar kregen in het tijdschrift een kritische functie. Door ideaalbeelden als de vrouw als “engel des huisgezins” of de vrouw met een “natuurlijke bestemming” uit te vergroten, liet het tijdschrift zien hoe beperkend en dwingend zulke beelden konden werken. De kritische en soms ironische toon was daarbij belangrijk, omdat maatschappelijke normen werden zo scherp zichtbaar gemaakt dat hun vanzelfsprekendheid werd doorbroken. Daarmee functioneerde *De Vrouw* als een plek waar seksuele moraliteit zichtbaar werd gemaakt en ter discussie gesteld.

De tweede bevinding was dat seksuele voorlichting in *De Vrouw* explicieter werd besproken dan op basis van het theoretisch kader werd verwacht. In het theoretisch kader kwam naar voren dat seksualiteit eind-negentiende eeuw vaak werd omgeven door zwijgen, schaamte en impliciete gedragsregulering. In *De Vrouw* werd geheimhouding rond seksuele voorlichting juist bekritiseerd. Concrete uitleg over voortplanting en seksuele verlangens werd niet als schadelijk gezien, maar als noodzakelijk wanneer zij zorgvuldig werd gegeven. Daarmee nam *De Vrouw* een relatief vooruitstrevende positie in binnen het bredere discours over seksuele opvoeding. Waar Ham (2003) laat zien dat tijdschriften in deze periode vaak moraliserende ondertonen bevatten, gaat het Dirk-fragment verder door biologische uitleg over voortplanting expliciet bespreekbaar te maken. Dit past bij het karakter van *De Vrouw* als socialistisch-feministisch tijdschrift dat bestaande opvattingen over opvoeding, vrouwelijkheid en seksualiteit ter discussie stelde. Roegholt (1966) ondersteunt dit beeld door te stellen dat Nellie van Kol in haar artikelen over seksuele voorlichting aan kinderen “geen natuurlijk detail” schuwde en relatief positief tegenover seksualiteit stond. Het is aannemelijk dat zulke bijdragen weerstand opriepen, omdat zij de grens tussen bespreekbaar en onbespreekbaar verschoven. Dit sluit aan bij Röling (1994), die beschrijft dat het blad abonnees verloor. De openheid bleef verbonden aan liefde, trouw en zelfbeheersing. *De Vrouw* doorbrak het zwijgen rond seksualiteit dus via een vorm van begeleide openheid.

De derde bevinding is dat *De Vrouw* het vrouwenlichaam gebruikte om sociale controle en respectabiliteit kritisch zichtbaar te maken. In bijdragen over ongehuwde zwangerschap, kleding en uiterlijke verzorging kwam naar boven hoe vrouwen maatschappelijk werden beoordeeld op hun lichaam, gedrag en seksuele reputatie. Vooral bij ongehuwde zwangerschap legde het tijdschrift bloot hoe ongelijk seksuele moraal uitwerkte. Vrouwen droegen de zichtbare gevolgen van seksualiteit buiten het huwelijk en kregen te maken met schaamte, bespotting en uitsluiting, terwijl mannen vaker buiten schot bleven. Daarmee bekritiseerde *De Vrouw* niet alleen de norm zelf, maar vooral de manier waarop die norm vrouwen zwaarder trof dan mannen.

In de passage over Japan werd naaktheid niet automatisch als schandelijk voorgesteld, maar als cultureel bepaald. Nellies beschrijving hield echter wel een westerse blik vast. Japanners werden beschreven als mensen met een “gebrek aan ingetogenheid”, maar ook als “eenvoudig” en “kinderlijk”. Daarmee werd hun omgang met naaktheid niet als gelijkwaardig alternatief gepresenteerd, maar als teken van eenvoud en onschuld. Dit sluit aan bij Smith (2011),

die laat zien dat Japan in laat-negentiende-eeuwse westerse teksten vaker werd voorgesteld als kinderlijk en natuurlijk tegenover een rationeel en beschaafd Westen. Deze bevinding nuanceert de maatschappijkritische positie van *De Vrouw*. Het tijdschrift stelde westerse fatsoensnormen ter discussie, maar bleef Japan beschrijven vanuit een westers en hiërarchisch perspectief. Daarmee laat deze bijdrage zien dat de kritiek van *De Vrouw* grenzen had. Het blad kon bepaalde normen over lichaam en schaamte bevragen, terwijl het andere culturen nog steeds ongelijkwaardig voorstelde.

Tot slot speelde poëzie een kleinere rol dan verwacht. Het theoretisch kader liet zien dat poëzie normen indirect kon overbrengen, maar in het onderzochte materiaal kwam metaforisch taalgebruik vooral naar voren in prozateksten, opiniërende bijdragen en feuilletons. Voor dit corpus waren beschouwende en polemische teksten daardoor belangrijker voor de overdracht en kritiek op seksuele moraliteit dan poëzie als genre.

6.2 Methodologische reflectie

Een kracht van dit onderzoek is de combinatie van kwalitatieve inhoudsanalyse en discoursanalyse. Daardoor is niet alleen onderzocht welke thema's in *De Vrouw* naar voren kwamen, maar ook hoe deze talig werden vormgegeven. Zo werd zichtbaar hoe seksuele moraliteit werd overgedragen via woordkeuze, metaforen, contrasten, autoriteitsverwijzingen en positioneringen van vrouwen. De methode sloot daardoor goed aan bij de onderzoeksvraag, die zich richtte op zowel de inhoudelijke boodschappen als de communicatieve strategieën waarmee seksuele moraliteit werd overgedragen en bevraagd.

De eerste beperking betreft de afbakening van het materiaal. Het potentiële corpus bestond uit alle jaargangen van *De Vrouw* tussen 1893 en 1900, terwijl het feitelijk geanalyseerde corpus beperkter was. Er is gewerkt met een selectie van bijdragen uit 1893 tot en met 1898, waarbij per jaargang ongeveer 4 nummers zijn bekeken. Deze afbakening maakte een diepgaande kwalitatieve analyse mogelijk, maar betekent ook dat relevante bijdragen buiten beeld kunnen zijn gebleven. De resultaten geven daarom geen volledig overzicht van alle manieren waarop seksuele moraliteit in *De Vrouw* aan bod kwam.

De tweede beperking betreft de betrouwbaarheid van de codering. Er is wel gewerkt met een tweede codeur, maar slechts voor één nummer van *De Vrouw*. Daardoor kan niet worden gesproken van sterke interbeoordelaarsbetrouwbaarheid. De analyse leunt grotendeels op de

interpretatie van één onderzoeker. Bij kwalitatief-historisch-onderzoek is interpretatie altijd onderdeel van de methode, maar dit betekent wel dat voorzichtig moet worden omgegaan met concluderende uitspraken (Kipping et al., 2014).

Alles bij elkaar past de methode goed bij de onderzoeksvraag. De resultaten moeten worden gelezen als een zorgvuldige interpretatie van het onderzochte materiaal, niet als een volledig beeld van het gehele tijdschrift in de periode 1893–1900.

6.3 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Vervolgonderzoek zou het volledige corpus van *De Vrouw* kunnen analyseren, inclusief de middenjaren en de jaargangen 1899 en 1900. Zo kan worden onderzocht of het discours over seksuele moraliteit, vrouwelijkheid en opvoeding veranderde na de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid.

Daarnaast kan *De Vrouw* worden vergeleken met andere tijdschriften uit dezelfde periode. Daarmee wordt duidelijker of de gevonden patronen specifiek waren voor dit socialistisch-feministische blad of breder voorkwamen, en waarin *De Vrouw* afweek van dominante discoursen over seksualiteit en vrouwelijkheid.

Ten derde kan vervolgonderzoek systematisch kijken naar genreverschillen binnen het tijdschrift. Omdat metaforisch en normatief taalgebruik niet alleen in poëzie, maar ook in proza en opiniërende teksten voorkwam, kan worden onderzocht hoe seksuele moraliteit per genre werd vormgegeven.

6.4 Wetenschappelijke en maatschappelijke implicaties

Dit onderzoek is wetenschappelijk relevant, omdat het laat zien hoe seksuele moraliteit in geselecteerde bijdragen uit een socialistisch-feministisch tijdschrift zichtbaar werd gemaakt en bekritiseerd. In de geanalyseerde bijdragen kwamen normen over seksualiteit niet alleen naar voren in teksten over seksuele voorlichting, maar ook in bijdragen over vrouwelijkheid, moederschap, lichamelijkheid en respectabiliteit. Daarmee draagt dit onderzoek bij aan literatuur over opvoeding, seksualiteit en gender in historisch perspectief. De combinatie van inhoudsanalyse en discoursanalyse bleek hierbij waardevol, omdat deze aanpak liet zien hoe maatschappelijke normen via woordkeuze, beeldspraak, argumentatie en positionering van vrouwen betekenis kregen.

Het onderzoek is maatschappelijk relevant, omdat het laat zien dat ideeën over vrouwelijkheid, moederschap en seksuele opvoeding niet vanzelfsprekend, maar historisch gevormd zijn. In de inleiding werd beschreven dat ouders vandaag ervaren dat kinderen opgroeien in een veranderende wereld, met nieuwe normen rond relaties, seksualiteit en gender (Cense et al., 2025). Dit onderzoek laat zien dat zulke vragen niet nieuw zijn. Ook eind-negentiende eeuw werd al gediscussieerd over wie kinderen seksuele kennis moest geven, hoeveel openheid wenselijk was en welke rol moeders daarin hadden. Deze historische analyse helpt daarom om huidige discussies over seksuele vorming te begrijpen als onderdeel van een langere ontwikkeling, waarin opvoeding, gender en maatschappelijke normen steeds opnieuw worden besproken.

Literatuurlijst

Primaire Bronnen

Anoniem. (1897). Ingezonden door lezer. *De Vrouw,* 4(13), 6.

Bremner, C. S. (1895). Een verwaarloosde plicht van ouders en onderwijzers. *De Vrouw, 3*(12), 1–2.

Claeys, E. (1893). Een woord aan de vrouwen. *De Vrouw, 1*(1), 2–6.

Harris. (1896). Meisjes en opvoeding. *De Vrouw, 3*(13), 3–4.

Lamenais. (1893). De jonge soldaat (het ideaal). *De Vrouw, 1*(8), 4.

Michelet. (1895). De moeder. *De Vrouw, 3*(12), 5–7.

Nellie. (1894a). Bebel's boek over de vrouw. *De Vrouw, 2*(12), 1–3.

Nellie. (1894b). Ons klein goedje. *De Vrouw, 2*(11), 2–4.

Nellie. (1894c). De vrouwen in Japan. *De Vrouw, 1*(11), 2–3.

Nellie. (1895a). [Voetnoot bij De Moeder]. *De Vrouw, 3(*12), 6.

Nellie. (1895b). Waarheid. *De Vrouw, 2*(13), 3.

Van Brabant, K. (1894). Het onderzoek naar vaderschap. *De Vrouw, 2*(11), 5.

Van Maurik, J. (1893). Suffe Bet. *De Vrouw, 1*(7), 4.

Secundaire bronnen

Amsab-ISG. (z.d.). *De vrouw.* Geraadpleegd op 23-03-2026, van https://www.amsab.be/collectie/bijzondere-collecties/de-vrouw

Bakker, N., & Van Essen, M. (1999). *No matter of principle: The unproblematic character of coeducation in girls' secondary schooling in the Netherlands, ca. 1870–1930*. *History of Education Quarterly, 39*(4), 454–475. https://www.jstor.org/stable/369937

Bakker, N., Noordman, J., & Rietveld-van Wingerden, M. (2010). *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland: Idee en praktijk 1500–2000* (3e ed.). Koninklijke Van Gorcum.

Becker, H. S. (1963). *Outsiders: Studies in the sociology of deviance.* Free Press.

Braun, V., & Clarke, V. (2012). Thematic analysis. In H. Cooper (Ed.-in-Chief), *APA handbook of research methods in psychology* (Vol. 2, pp. 57–71). American Psychological Association. https://doi.org/10.1037/13620-004

Cense, M., Koole, J., Zemouri, C., Nait Kassi, A., Sulchan, C., Nales, A., & Euwema, A. (2025). *"Ze groeien op in een andere wereld": Ouders en relationele en seksuele opvoeding*. Rutgers. https://rutgers.nl/wp-content/uploads/2025/03/Onderzoek-Ouders-en-relationele-en-seksuele-opvoeding-2025.pdf

Dekker, J. J. H. (2006). *Het verlangen naar opvoeden: Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900.* Uitgeverij Bert Bakker.

Dekker, J. J. H. (2015). *Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw: Het bijzondere van de Nederlandse casus*. *BMGN – Low Countries Historical Review, 130*(2), 70–91. https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10117

Dow, W. (2009). Implicit theories & pedagogy. In *Design & Technology: For the Next Generation* (pp. 253–265). Education Publishing Worldwide.

Egan, R. D., & Hawkes, G. (2007). Producing the prurient through the pedagogy of purity: Childhood sexuality and the social purity movement. *Journal of Historical Sociology, 20*(4), 443–461. https://doi.org/10.1111/j.1467-6443.2007.00319.x

Fairclough, N. L. (1985). Critical and descriptive goals in discourse analysis. Journal of Pragmatics, 9(6), 739–763. https://doi.org/10.1016/0378-2166(85)90002-5

Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge and the discourse on language*. Pantheon Books.

Friesen, N., & Su, H. (2023). What is pedagogy? Discovering the hidden pedagogical dimension. *Educational Theory, 73*(4), 463–478. https://doi.org/10.1111/edth.12569

Groot, M. (2006). Crossing the borderlines and moving the boundaries: "High" arts and crafts, cross-culturalism, folk art and gender. Journal of Design History, 19(2), 121–136. https://doi.org/10.1093/jdh/epl002

Gilbert, S. M., & Gubar, S. (2000). *The madwoman in the attic: The woman writer and the nineteenth-century literary imagination* (2nd ed.). Yale University Press.

Gill, R. (2000). Discourse analysis. In M. W. Bauer & G. Gaskell (Eds.), *Qualitative researching with text, image and sound: A practical handbook* (pp. 172–190). SAGE Publications.

Ham, S. (2003). Een stuivertje gespaard is een stuivertje gewonnen: Een verkenning van twee populaire negentiende-eeuwse tijdschriften. *Vooys, 21*(1), 32–42.

Hastings, P. D., Miller, J. G., & Troxel, N. R. (2015). The socialization of prosocial development. In J. E. Grusec & P. D. Hastings (Eds.), *Handbook of socialization: Theory and research* (2nd ed., pp. 637–667). Guilford Press.

Kipping, M., Wadhwani, R. D., & Bucheli, M. (2014). Analyzing and interpreting historical sources: A basic methodology. In M. Bucheli & R. D. Wadhwani (Eds.), Organizations in time: History, theory, methods (pp. 305–330). Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199646890.003.0013

Ledbetter, K. (2009). *British Victorian women's periodicals: Beauty, civilization, and poetry*. Palgrave Macmillan.

Mosse, G. L. (2020). Nationalism and sexuality: Middle-class morality and sexual norms in modern Europe. *University of Wisconsin Press.* https://doi.org/10.2307/j.ctv15pjz4h

Pelizzon, A. (2025). Introduction. In: Ecological Jurisprudence. *Contemporary Environmental Law and Policy. Springer, Singapore*. https://doi.org/10.1007/978-981-96-0173-8_1

Rijksoverheid. (z.d.). *Relationele en seksuele vorming.* Geraadpleegd op 23-03-2026, van https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gezondheid-en-preventie/seksuele-gezondheid/relationele-en-seksuele-vorming

Roegholt, R. (1966). Seksuele hervorming in de branding, of: Was Penelope wel gezond? De Gids, 129, 289–297.

Röling, H. Q. (1994). *Gevreesde vragen*. Amsterdam University Press.

Schreier, M. (2012). Qualitative content analysis in practice. SAGE Publications.

Smith, S. (2011). Edward Said and the Japanese: British representations of Japan in the years before the Sino-Japanese War. Japan Studies Review, 15, 109–127.

Treffers, P. E. (2008). Zuigelingensterfte en geboorten in de 19e en begin 20e eeuw. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 152, 2788–2794.

Van den Akker, W. J., & Dorleijn, G. J. (2003). De Muze: Een vrouw met den blik van een man: Opvattingen over "mannelijkheid" en "vrouwelijkheid" in de Nederlandse poëzie tussen 1880 en 1940. *Vooys, 21*(3/4), 132–144.

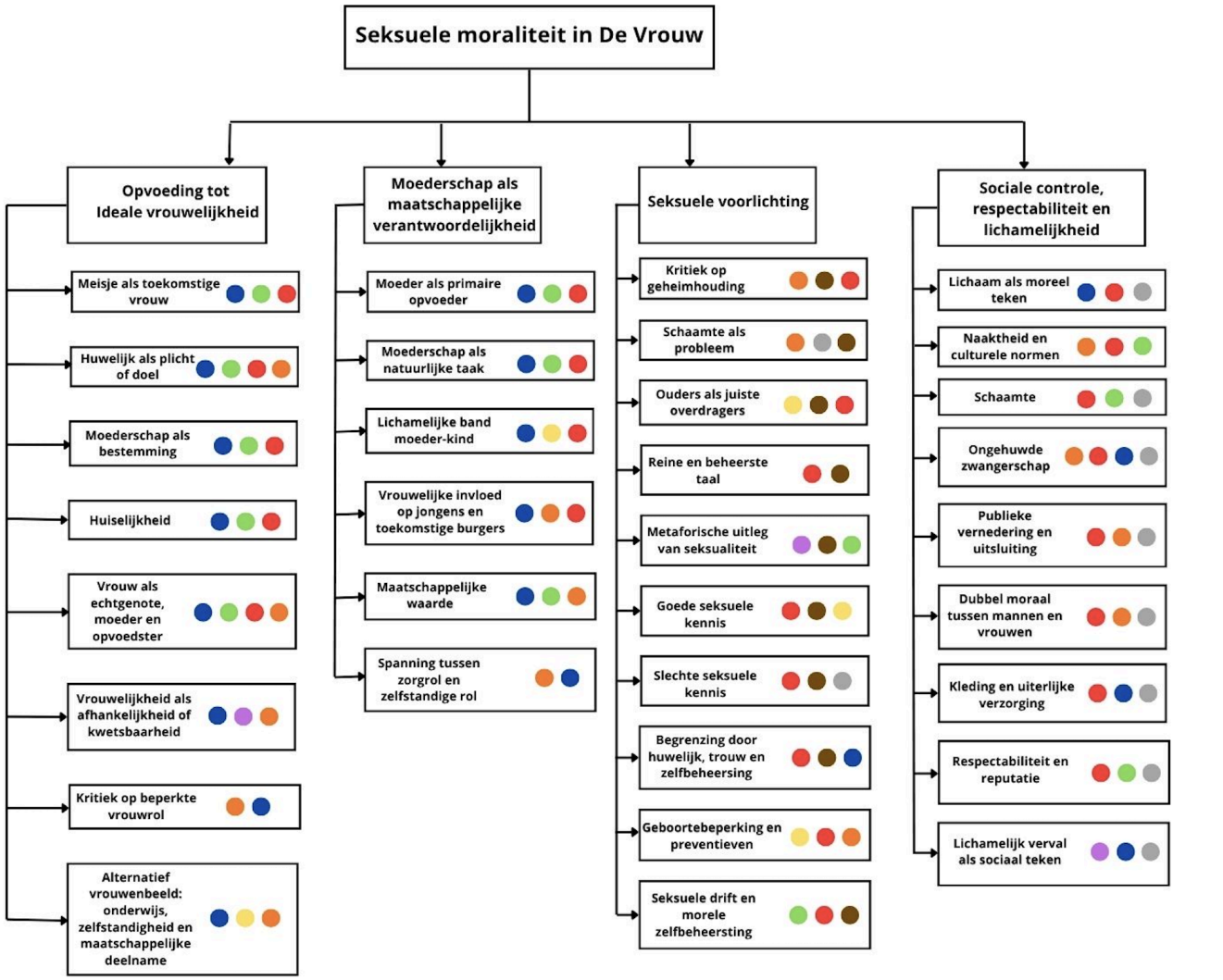
De Vries, P. (1997). Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen: D*e reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland 1850–1911*. Verloren.

Bijlage A. Selectielijst Zoekwoorden

Deze zoek- en signaalwoorden zijn gebruikt om in *De Vrouw* (1893–1898) relevante bijdragen te identificeren voor analyse van normen en waarden rondom seksualiteit.

Thema	Zoekwoorden Deductief	Zoekwoorden Inductief
Moraal	Zeden / Zedelijk / Zedelijkheid Onzedelijk / Onzedelijkheid Moraal / Moreel / Moraliteit Deugd / Deugdzaam / Deugdelijkheid Fatsoen / Onfatsoenlijk /Schaamte Kuis / Kuisheid Rein / Reinheid	Eer / Eervol / Geëerd / Geacht; Achtbaarheid; Zedelijk peil; Valse schaamte; Verguizen / Bespotten / Beledigen / Verjagen; Met vingers nawijzen; Schande verjaagd; Geoorloofd; Onkuische gewoonten
Huwelijk	Huwelijk / Trouwen / Gehuwd Verloofd / Verloving Echtgenoot / Echtgenote Liefde / Verliefdheid Verleiding / Verleiding Trouw / Ontrouw	Levenslange vereeniging; Echtverbintenis; Man / Vrouw nodig; Echtgenoot; Vader; Ongehuwde moeder; Fortuin / Inkomen / Stand; Huwelijk als doel / plicht
Lichaam & Voortplanting	Lichaam / Lichamelijk Menstruatie / Maandstonden / Ongesteld Zwangerschap / Zwanger Geboorte / Baren Moederschap / Moeder Vruchtbaarheid / Onvruchtbaarheid Voortplanting Ziekte / Gezondheid / Hygiëne / Besmetting Zenuwen / Hysterie	Geslachtsaangelegenheden; Geslachtsdrift; Geslachtsdeelen; Bevruchting / Bevruchtend vocht; Eicellen; Lichamelijke vorming; Lichaamsbouw; Naaktheid / Poedelnaakt; Baden; Ingetogenheid; Ongehuwde zwangerschap; Vaderschap; Prostitutie; Polygamie
Opvoeding	Opvoeding / Opvoeden Onderwijs / School / Leerkracht Meisje / Dochter / Jonge vrouw Jongen / Zoon Puberteit / Rijpheid / Volwassen worden Bescherming / Onschuld Voorbeeld / Voorbeeldig Karakter / Vorming Zelfbeheersing	Gemengde opvoeding; Scheiding der geslachten; Ouders; Onderwijzers; Artsen; Schoolmakkers; Reine woorden / Reine beelden; Kindervragen; Geleidelijke uitleg; Toekomstige kiezers / gekozenen; Vorming; Morele begeleiding
Huiselijkheid	Gezin / Familieleven Huiselijk / Huiselijkheid Huishouden / Huishoudelijk Moederrol / Vrouw als moeder Echtelijke plichten / Deugdzaam gezin Vrouwelijkheid	Huisgezin; Huismoeder; Moeder als opvoedster; Engel des huisgezins; Huiselijke sfeer; Zorgrol; Gezinsverhoudingen; Man op de achtergrond; Kind / Kinderen; Moeder-kindband
Metaforisch	Zuiverheid / Reinheid Val / Valkuil / Verval Gevaar / Bedreiging Onschuld / Bescherming Goede zeden / Verleiding Beschaafd / Onbeschaafd / Natuurlijk	Engel / Engel des huisgezins; Gans / Eieren leggen; Bloem / Droge bodem; Slavin; Lastdier; Voorwerp; Koopwaar; Pleiziervleesch; Zondenbok; Zaad in het hart; Schoone rol

Bijlage B. Codeboom

Toelichting

De codeboom is opgebouwd uit vier inhoudelijke hoofdthema's die aansluiten bij de resultatensectie. Binnen deze inhoudelijke codes zijn discourskenmerken toegevoegd als kleurcodes. Eén fragment kon daardoor meerdere codes krijgen. Een fragment over huwelijk kon bijvoorbeeld inhoudelijk worden gecodeerd als "huwelijk als doel of plicht", terwijl het tegelijk normerend, positionerend, naturaliserend en problematiserend werd gelezen. Op deze manier maakt de codeboom zichtbaar waarover *De Vrouw* schreef, maar ook hoe seksuele moraliteit talig werd overgedragen, gelegitimeerd of bekritiseerd.

Kleurlegenda Discourskenmerken

- Normerend
- Positionerend
- Naturaliserend
- Beeldend/metaforisch
- Autoriserend/legitimerend
- Problematiserend/kritisch
- Sactionerend/sociale controle
- Pedagogisch regulerend

Bijlage C. Verklaring AI gebruik

1. Thesis onderdeel: Inleiding

Gebruikte AI-systeem:

ChatGPT via https://www.chatgpt.com (OpenAI)

Gebruikte definitieve prompts:

- Herschrijf deze paragraaf academischer en korter, zonder de inhoud te veranderen.
- Ik interpreteer het wetenschappelijke artikel als “dat er gesteld zou kunnen worden dat dochters van een moeder met weinig seksuele autonomie ervaren, dus een hogere kans hebben op vroege seksuele activiteit en zwangerschap.” Klopt dit? Of is dit kort door de bocht?
- Zoek op internet wetenschappelijke artikelen die mij informatie geven over seksuele moraliteit aan het einde van de negentiende eeuw
- Welke signaalwoorden zijn academisch verantwoord om te gebruiken om twee alinea’s aan elkaar te verbinden?

Toepassing:

- AI is gebruikt ter ondersteuning bij het structureren en herformuleren van tekst, het aanscherpen van academische formuleringen en het verduidelijken van theoretische concepten aan de hand van gevonden wetenschappelijke bronnen. Daarnaast heeft het geholpen bij het vinden van een aantal wetenschappelijke bronnen die gebruikt konden worden in de thesis.

Aanpassingen:

- Alle door AI gegenereerde teksten zijn door de auteur kritisch beoordeeld, inhoudelijk aangepast, herschreven in eigen woorden en geïntegreerd in de thesis. De gevonden bronnen van ChatGPT zijn gecontroleerd op bruikbaarheid en er is daarna kritisch beoordeeld of de bronnen geïntegreerd konden worden in de thesis.

2. Thesis onderdeel: Methode

Gebruikte AI-systeem:

ChatGPT via https://www.chatgpt.com (OpenAI)

Gebruikte definitieve prompts:

- Is deze formulering helder en consistent met academisch taalgebruik?
- Op basis van mijn hoofdonderwerpen “seksuele moraliteit, kuisheid, vrouwelijkheid, zedelijkheid, huiselijkheid en gezinsgerichtheid”; geef mij inspiratie op wat voor zoektermen zou ik kunnen gebruiken als ik in mijn tijdschrift uit eind-negentiende eeuw ga zoeken?
- Is deze beschrijving van inhoudsanalyse helder en correct?

Toepassing:

- AI is gebruikt om taalkundige kwesties te verbeteren en om beschrijvingen van concepten te controleren. Daarnaast is AI (na een eigen brainstorm sessie) ingezet voor het formuleren voor eerste zoektermen die gebruikt kunnen worden in het zoekproces in de data. Hierbij had de auteur al vooronderzoek gedaan naar de mogelijke concepten bij het bekijken van het tijdschrift *de Vrouw* en inspiratie opgedaan tijdens de scriptie bijeenkomsten.

Aanpassingen

- De onderzoeksopzet, methodologische keuzes, analysemethode en verantwoording zijn zelfstandig door de auteur bepaald. AI heeft geen rol gespeeld bij het maken van de uiteindelijke methodologische keuzes. De gegenereerde suggesties zijn alleen gebruikt na kritische beoordeling en waar nodig aangepast aan het eigen onderzoek.

3. Thesis onderdeel: Resultaten

Gebruikte AI-systeem:

ChatGPT via https://www.chatgpt.com (OpenAI)

Gebruikte definitieve prompts:

- “Maak deze paragraaf minder herhalend, zonder inhoud of schrijfstijl te verliezen.”
- “Hoe kan ik deze zin inkorten?”
- “Is deze volgorde aan resultaten logisch?”

Toepassing:

- AI is gebruikt ter ondersteuning bij het verbeteren van de leesbaarheid, structuur en formulering van de resultatensectie. Ook is AI gebruikt om formuleringen in te korten.

Aanpassingen

- De selectie, codering en interpretatie van het bronmateriaal zijn zelfstandig door de auteur uitgevoerd. AI heeft geen bronnen gecodeerd en heeft geen resultaten gegenereerd. De door AI voorgestelde formuleringen zijn kritisch beoordeeld, aangepast aan de eigen analyse en herschreven in eigen woorden.

4. Thesis onderdeel: Conclusie en discussie

Gebruikte AI-systeem:

ChatGPT via https://www.chatgpt.com (OpenAI)

Gebruikte definitieve prompts:

- "Hoe kan ik deze beperking academisch en voorzichtig formuleren?"
- "Hoe kan ik deze wetenschappelijke en maatschappelijke implicatie kort en bondig verwoorden?"
- "Kan je deze zin korter maken?"
- "Maak deze alinea bondiger zonder inhoud te verliezen?"
- "Als ik mijn conclusie zo verwoord, geef ik dan duidelijk antwoord op de hoofdvraag?"

Toepassing:

- AI is gebruikt als hulpmiddel bij het aanscherpen van formuleringen, het verkorten van tekst en het verbeteren van de samenhang tussen conclusie, discussie, beperkingen en aanbevelingen. Daarnaast is AI gebruikt om te controleren of de beantwoording van de hoofdvraag helder en logisch aansloot bij de resultaten.

Aanpassingen

- De inhoudelijke conclusies, interpretaties, beperkingen en aanbevelingen zijn door de auteur zelf bepaald op basis van de uitgevoerde analyse. AI-output is niet letterlijk overgenomen, maar kritisch beoordeeld, aangepast en geïntegreerd in eigen woorden. De uiteindelijke tekst is door de auteur gecontroleerd op aansluiting bij de resultaten en de onderzoeksvraag.